

A HAJDÚBÖSZÖRMÉNYI KÖZÉPKORI (12–13 SZ.) IZMAELITA KÖZÖSSÉG GAZDASÁGTÖRTÉNETE AZ ARCHAEOBOTANIKAI ADATOK TÜKRÉBEN

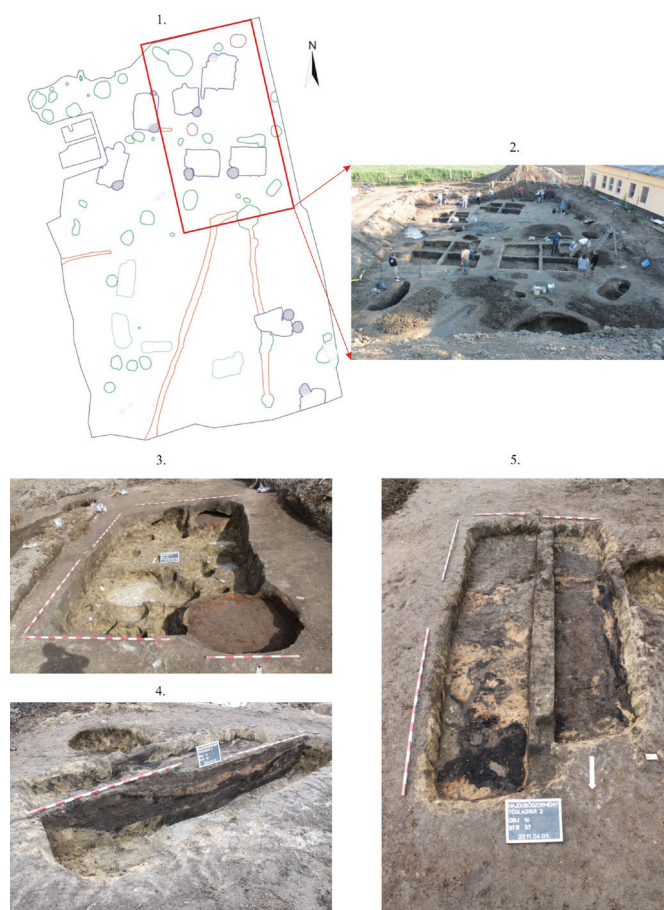
GYULAI FERENC¹ – SZOLNOKI LÁSZLÓ² – KENÉZ ÁRPÁD³ – PETŐ ÁKOS⁴

A Hajdúböszörmény külterületén 2011-ben folytatott ásatás során a debreceni Déri Múzeum régészei egy 12–13. századi településrész maradványait tárták fel. A nyelvészeti és történelmi kutatás már korábban itt, a város északi részén valószínűsítette az ún. nyíri izmaeliták Árpád-kori települését. A Szent István Egyetem Természetvédelmi és Tájökológiai Tanszékén működő, integrált archaeobotanikával foglalkozó kutatócsoportunk régészeti növényntani vizsgálatokkal járult hozzá ahhoz a feltételezéshez, hogy a hajdúböszörményi középkori település lakói muzulmán vallású izmaeliták lehettek.

ELŐLJÁRÓBAN

A Hajdú-Bihar Megyei Múzeumok Igazgatósága 2011-ben három régészeti feltárást végzett Hajdúböszörményben (Téglagyár 2. lelőhely), ahol rendkívül intenzív és gazdag leletanyagot eredményező 12–13. századi településrész maradványai kerültek napvilágra⁵ (1. kép). A területhez mérten kifejezetten nagy mennyiségű kerámia- és állatsont-leletanyaggal együtt több száz fémeszköz is előkerült. A kerámiaedények, kések, patkók, kulcsok és egyéb vasszerszámok mellett nagyon sok ezüst, réz, bronz, ón, ruha- és ládave-ret származik innen, valamint csatok, gyűrűk, karperecek, ólom mérlegrúlyok, római gemma, apró aranydarab és 48 db érme is előkerült, amelyek közül 1 db biztosan bizánci eredetű, míg a többi II. Géza, III. István és II. Béla magyar királyok verete (2. és 3. kép). Említésre érdemes, hogy a telepkerámia összetételében szembetűnő a víz-hordó edények és palackok nagy száma. Előkerült egy feltehetően bizánci eredetű palack, illetve egy olyan speciális forma, amelynek párhuzama eddig csak Esztergomból ismert.

A több mint 6000 db állatsont-maradvány túlnyomórészt háziállatokhoz köthető, a vadon élő állatok aránya elenyésző. A meghatározott töredékek kétharmadát a szarvasmarhacsontok tették ki. Érdemes kiemelni, hogy mindösszesen három sertécsont

1. kép: A hajdúböszörményi ásatás alaprajza (1), látképe (2), valamint jellegzetes objektumai (3–5.)
(Forrás: Déri Múzeum, Debrecen)

¹ Szent István Egyetem, Mezőgazdaság- és Környezettudományi Kar, Természetvédelmi és Tájökológiai Tanszék

² Déri Múzeum, Debrecen

³ Független régészeti növényntani szakértő

⁴ Szent István Egyetem, Mezőgazdaság- és Környezettudományi Kar, Természetvédelmi és Tájökológiai Tanszék

⁵ Tíz nagyméretű földbe mélyített veremház; négy földbe mélyített gazdasági épület; két külső kemence; öt árokszakasz; 3 kút; közel 50 verem, gödör és cölöplyuk.

2. kép: Telepkerámia együttes a feltételezett 12-13. századi izmaelita településről. (Forrás: Déri Múzeum, Debrecen)

3. kép: Az ásatáson előkerült egyes pénzérmék (Forrás: Déri Múzeum, Debrecen)

került elő.⁶ Az érmék mennyisége és származási helye, a kerámiaedények típusai és az itt talált állatsontok faji összetétele jelentős mértékben különbözik a késő Árpád-kori településeken megismertektől.

BEVEZETÉS

IZMAELITÁK A KÁRPÁT-MEDENCÉBEN

Árpád-kori forrásaink gyakran tesznek említést a Kárpát-medencében élő muzulmánokról. Nevezik őket izmaelitának, szaracénnek, káliznak, böszörménynek. A magyarországi mohamedánok etnikai meghatározása, a Kárpát-medencébe való betelepedésük és a gazdasági életben betöltött szerepük régóta foglalkoztatja a hazai történészeket. Györffy György szerint elsősorban a kabarokkal érkezett nagyszámú mohamedán népesség az országba, köztük a kálizok és az alánok, többek között velük azonosítja az ún. *magribitákat* is.⁷ A 10. század folyamán és a későbbiekben a volgai bolgárok, besenyők, kunok, jászok alkották a Magyarországra érkező mohamedánok nagy részét. Ezzel ellentétben Czeglédy Károly azt vallja, hogy bár a honfoglalás korában is érkezhettek szerény számban mohamedánok, többségük azonban csak a honfoglalás után érkezett.⁸ A kálizokat egymás után, különböző időben bevándorolt népességnek tartja, akik a besenyőkkel és a kunokkal jutottak be és települtek le a Kárpát-medencében. Mesterházy Károly szerint a Hajdú- és Berekböszörmény területéről származó régészeti anyag a volgai bolgárok magyarsághoz csatlakozott részeinek anyagával hozható összefüggésbe.⁹

AZ ÍROTT FORRÁSOK TÜKRÉBEN

Az 1092. évi szabolcsi zsinaton kibocsátott első *Decretum* IX. cikkelye említi az „izmaelitáknak nevezett kereskedőket” és a „káliznak nevezett pénzváltókat”.¹⁰ Kálmán király 1100. évi törvényei a keresztény valláson kívül csak a zsidót ismerték el, ugyanakkor a mohamedánoknak a kereszténységbe való beolvasztására törekedtek.¹¹ Mindezen megpróbáltatások ellenére a magyarországi mohamedánok a 12. században

⁶ A sertéstől származó csontmaradványok így összesen 0,05%-ot (!) tesznek ki; ez jelentősen elmarad az Árpád-kori falvakra jellemző átlagos 10–15%-os értéktől.

⁷ Györffy György: *Tanulmányok a magyar állam eredetéről*. A Magyar Néprajzi Társaság Könyvtára (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1959), 168.

⁸ Czeglédy Károly: Az Árpád-kori mohamedánokról és neveikről. *Nyelvtudományi Értesítő* 70 (1970), 254–259.

⁹ Mesterházy Károly: Izmaeliták, böszörmények, volgai bolgárok. *Hajdúsági Múzeum Évkönyve* I. (1973), 37–48.

¹⁰ Závodszy Levente: *A Szent István, Szent László és Kálmán korabeli törvények és zsinati határozatok forrásai (Függelék: A törvények szövege)*. (Pápa: Jókai Mór Városi Könyvtár, 2002), 215.

¹¹ Szovák Kornél – Veszprémy László – Balogh József – Szentpétery Imre – Bartoniek Emma – Deér József – Domanovszky Sándor – Jakubovich Emil – Juhász László – Madzsar Imre – Pais Dezső – Pukánszky Béla: *Scriptores rerum Hungaricarum I-II. (Tempore ducum regumque stirpis arpadianae gestarum)* (Budapest: Nap Kiadó Bt., 1999), 1352.

Gyulai Ferenc et al. • A hajdúböszörményi középkori (12–13 sz.) izmaelita közösség gazdaságtörténete...

nemhogy asszimilálódtak volna, de még erősítették is pozícióikat.¹² 1150-ben érkezett a korabeli Magyar Királyság területére¹³ *Abu Hamid al-Garnáti* andalúziai mór utazó. Három évig élt itt, és később megjelent műveiben részletesen beszámolt tapasztalatairól. A Magyar Királyság területén letelepedett – vallásukat nyíltan vállaló – muzulmán diaszpórának az *al-Maghrib* elnevezést adta.¹⁴ Jegyzetei alapján fény derül arra, hogy a muzulmán közösség kizárólag háborús időkben volt a keresztény alaplakosság szolgálatára.

A mindenkori király szolgálatában álló, hitüket titokban tartó muzulmán közösségeket a *hvárezmie*k megnevezéssel illeték. A II. Géza seregében harcoló muzulmánokat Ioannes Kinna-mos¹⁵, Manuel Komnenos (Comnenus) bizánci császár magántitkára legjelentősebb művében, az *Epitome rerum ab Ioanne et Alexio Comnenis gestarum* című, a birodalom 1118–1180 közötti történetét megörökítő munkájában kétszer is megemlíti.¹⁶ A Váradai káptalan regestruma (*Regestrum Varadiense*) három alkalommal is említi a nyíri izmaelitákat *Ismaelitae de Nyr* néven.¹⁷ Az Anonymus által említett pesti izmaelitákról más források is megemlékeznek, így 1213-ban szaracén néven szerepeltek (*proventus Saracenorum de Pest*).¹⁸

II. András uralkodása alatt a zsidókat és az izmaelitákat többször is eltiltották a kamaragrófság, a *monetarius* (pénzverő és -váltó), a *salinarius* (sóváltó) és a *tributarius* (vámós) tisztségek viselésétől. Tiltotta ezt az Aranybulla, annak megújítása, valamint az 1233-as beregi egyezmény is.¹⁹ 1221-ben II. Honorius pápa levélben kéri a magyar királynőt, ne engedje, hogy a keresztények mohamedánok rabszolgái legyenek.²⁰

A NYELVI BIZONYÍTÉKOK TÜKRÉBEN

A másik fontos azonosság az izmaelita-böszörmény nyelvi egyeztetés. Megegyező jelentésük első forrása 1395-ből a beszercei szójegyzék: *izmaelita, besermen országa*.²¹ A 20. század elején a nyelvészeti kutatás meggyőzően bizonyította, hogy az izmaelitákat magyarul böszörményeknek nevezték.²² Az arab *muslim* szó²³ perzsa, török, tatár és szláv közvetítésen keresztül alakult át a magyar böszörménnyé, bár az elnevezés minden valószínűség szerint nem jelöl külön etnikumot. Ennek ellentmond, hogy *Piano Caprini* azt írja jelentésében, hogy Ögödej kán Batut küldte a böszörmények földje ellen,²⁴ valamint hogy a votjákoknál (udmurtok) él egy *bisermen* nevű néptörödé.²⁵

A RÉGÉSZETI LELETEK TÜKRÉBEN

Egészen 1979-ig a középkori mohamedánokhoz/muszlimokhoz még közvetve sem lehetett régészeti emlékmagyagot kötni. Ekkor M. Antalóczy Ildikó Hajdúböszörményben feltárt néhány objektumot, amelyek

¹² Erdélyi László – Sörös Pongrác: *A pannonhalmi Szent-Benedek-rend története* I–XII. (Budapest: Stephaneum Nyomda, 1902–1916).

¹³ Írásaiban a Magyar Királyságra az *Unkūriyya* kifejezést használja.

¹⁴ Innen származik a *magribita* elnevezés, amely Györfly György műveiben is előkerül.

¹⁵ *syn.*: *Ioannis Cinnami* vagy *Ioannes Kinnamos*.

¹⁶ Moravcsik Gyula: *Az Árpád-kori magyar történet bizánci forrásai* (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1988), 364.

¹⁷ Karácsonyi János – Borovszky Samu: *Regestrum Varadiense ex aminum ferri candentis ordine chronologico digestum, descripta effigie editionis a. 1550 illustratum, sumptibusque Capituli varadiensis* (Budapest: Hornyánszky Viktor, 1903).

¹⁸ Fejér Géza: *Codex Diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis. voll. I–XI.* (Budae, 1829–1844).

¹⁹ Hóman Bálint – Szekfű Gyula: *Magyar Történet I.* (Budapest: Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, 1928).

²⁰ Székely György (szerk.): *Magyarország Története II. Előzmények és magyar történet 1242-ig* (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1987), 888.

²¹ Benkő Lóránd (főszerk.): *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára* I. (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1967).

²² Melich János: Néhány magyar néprévről. A szerecseny és a böszörmény. *Magyar Nyelv* 5 (1909), 385–393.

²³ Jelentése: az iszlám követője.

²⁴ Györfly György: *Napkelet felfedezése. Julianus, Piano Caprini és Rubruk útijelentései* (Budapest: Gondolat Kiadó, 1965).

²⁵ Czegléd Károly: Az Árpád-kori mohamedánokról és neveikről. *Nyelvtudományi Értesítő* 70 (1970), 254–259; Schünemann, Konrad: Ungarische Hilfsvölker in der Literatur des deutschen Mittelalters. *Ungarische Jahrbücher* 4 (1924), 99–115; Hrbek, Ivan: Ein arabische Bericht über Ungarn. *Acta Orientalia* 5 (1955), 205–230.

egy Árpád-kori faluhoz tartoztak.²⁶ A Hajdúsági Múzeumban 1992-ben megnyílt kiállítás a lelőhelyről származó tárgyi emléken keresztül mutatja be az eredményeket.²⁷ A régészeti adatok egyre inkább arra utalnak, hogy a Várad Regestrumban szereplő nyíri izmaeliták települése azonos lehet a Hajdúböszörmény-Téglagyár mellett feltárt Árpád-kori falu maradványaival.²⁸

A középkori Magyar Királyság muzulmán lakosságáról további részletekkel szolgált egy Orosháza melletti Árpád-kori telep és temető feltárása.²⁹ A telepen előkerült háztartási kerámiák mennyiségi eloszlása arra hívta fel a kutatók figyelmét, hogy a település lakosainak étkezési kultúrája eltérhetett az általánostól, azaz a keresztény alaplakosságétól. Az előkerült mérlegserpenyő-leletek pedig egyértelműen kereskedelmi tevékenységet folytató közösségre utaltak.³⁰

MÓDSZERTANI MEGFONTOLÁSOK

Annak érdekében, hogy a feltárt település egykori lakosságának táplálkozási szokásaiba, illetve gazdaságtörténetébe és háztartásába bepillantást nyerhessünk, szisztematikusan gyűjtöttünk antropogén üledékmintákat³¹ a feltárt régészeti jelenségekből. A 187 kg össztömegű antropogén üledékanyag által megjelenített minták³² majdnem mindegyikében találtunk növényi makromaradványt. Ugyanakkor ezek eloszlása közel sem volt egyenletes: bizonyos objektumokból több, másokból kevesebb maradványt tudtunk feltárni.³³

A RÉGÉSZETI NÖVÉNYTANI VIZSGÁLAT EREDMÉNYEI

Mindösszesen 49 növényfaj 2705 db szenült magja és 7 ételmaradvány töredéke került elő. A növénymaradványok döntő többsége kultúrnövények, továbbá gyomnövények és az egykori természeti/emberi környezetből származó taxonok. A kimutatott növényfajok maradványait az emberi felhasználás szempontjából csoportosítva mutatjuk be. Első helyen állnak a gabonafélék³⁴, ezt követik a gyomok³⁵, majd

²⁶ M. Antalóczy Ildikó: A nyíri izmaeliták központjának, Böszörmény falunak régészeti leletei I. (Archäologische Funde im Dorf Böszörmény, dem Zentrum der Ismaeliten in der Nyir I.) *Hajdúsági Múzeum Évkönyve* 4 (1980), 131–170.

²⁷ Hajdú Zsigmond – Nagy Emese Gyöngyvér: A nyíri izmaeliták központjának, Böszörmény falunak régészeti leletei II. (Die Archäologischen Funden des Dorfes Böszörmény, Des Zentrums der Ismaeliten der Nyirgegend II.) *Hajdúsági Múzeum Évkönyve* 9 (1999), 31–68.

²⁸ Szabó László: Megjegyzések a „böszörmények” kérdéséhez a Hajdúböszörmény határában talált Árpád-kori falu régészeti leletei alapján. *Debreceni Déri Múzeum Évkönyve* (2002–2003), 73–108.

²⁹ Rózsa Zoltán – Balázs János – Csányi Viktor – Tugya Beáta: Árpád-kori muszlim telep és temető Orosházán. *Magyar Régészet* (2014)/ősz, 1–7. (Utolsó elérés: 2016.04.18.)

³⁰ „A nagyszámú fiatalon leölt állatra utaló adatok nyomán felsejlik az iszlám világ egyik fontos ünnepe is. Az Áldozati Ünnepe a Ramadánhoz kötődik, 70 nappal követi azt, ugyanúgy mozgó ünnep. Vallási előírások szerint ezen a napon hibátlan minőségű fiatal állatot, első sorban szarvasmarhát, juhot vagy kecskét áldoznak. Az Orosházán előkerült őszi-tavaszi mortalitású kiskérődzők és a többségében tavaszi-nyári vágású borjak mintegy 'kiegészítik egymást', az így kialakult kép megfeleltethető az iszlám vallási előírásainak.” (Idézet innen: Rózsa Zoltán – Balázs János – Csányi Viktor – Tugya Beáta: Árpád-kori muszlim telep és temető Orosházán. *Magyar Régészet*, (2014)/ősz, 1–7. (Utolsó elérés: 2016.04.18.)

³¹ Az „antropogén üledék” kifejezés részletes magyarázatáért, illetve háztartásrégészeti kutatásokban használatos definiálásáért lásd: Pető Ákos – Kenéz Árpád: Régészeti talajtani és növénytani módszerek a térhasználat-elemzés szolgálatában. *Magyar Régészet* (2015)/tél, 1–14. (Utolsó elérés: 2016.02.01.)

³² A fent említett objektumokból vett 23 db földmintát szitasorozaton át folyóvízzel iszapoltunk ki. A sekélyebb, 0,15–0,30 m-es relatív mélységű objektumokból, így több gödörből, a házakból és a kemencéből vett minták tömege 500 és 3000 g között ingadozott. Ezzel szemben a kutakból vett ún. iszapminták tömege mindig meghaladta a 10 kg-ot.

³³ A teljes mintasorozatra készített teljes numerikus kimutatást nem közöljük jelen dolgozatban, ugyanakkor említést érdemel, hogy a maradványok száma 2 és 624 között ingadozott, míg a fajlagos maradványgyakorisági érték – azaz az egy kg antropogén üledékmintára vetített maradványok száma – 0,5 db/kg és 106 db/kg közötti értékeket adott. A legmagasabb fajlagos maradványgyakorisági értéket a 148-as számú gödörobjektum szolgáltatta, a legalacsonyabbat 187-es számú kútobjektum.

³⁴ 8 faj, 2538 db szemtermés

³⁵ 13 faj, 63 mag/termés

a zöldség-,³⁶ gyümölcs-³⁷ és rosnövény-maradványok³⁸, valamint az egykori természeti környezetből gyűjtögetett vadon termő gyümölcsök³⁹ és a spontán vegetáció⁴⁰ maradványai.

A maradványok számát tekintve a gabonafélék között első helyen áll az árpa (704 db), a másodikon a rozs (698 db), a harmadik helyen a közönséges búza (293 db), majd a köles következik (35 db) (4. kép), a sort az abrakzab (14 db) zárja. Szórványként előfordul még az ősinek tekinthető pelyvás tönke is (4 db), ami kétségtelenül archaikus vonást ad a gabonaszortimentnek. Az árpa fontos szerepet tölthetett be az itt élők életében: állatok takarmányozására, emberi fogyasztásra egyaránt használhatták. Legalábbis erre utal, hogy a jobb megtartású pelyvás árpaszemet többsoros (valószínű hatsoros) (131 db) és kétsoros árpára (65 db) tudtuk elkülöníteni. A korábbi korokra, elsősorban az őskorra jellemző kétsoros csupaszárpa szemeit is megtaláltuk (38 db), amelyből hántolás nélkül közvetlenül készíthettek táplálékot.

A nagyszámú és változatos gyomflóra maradványa a fenti gabonafélék helyi termesztésére utal. Döntő többségük őszi vetésű gabona gazdanövény mellől származó gyomfaj: ádáz, konkoly, héla zab, puha rozsnok, gabonarozsnok, szulákkeserűfű, vadrepce, tarlóvirág, vetési bükköny, csormolya, orvosi somkóró. A tavaszi vetésű gabonák gyomnövényeinek száma, ahová a kapásnövények gyomfajai is tartoznak, alacsony: len vagy szédítő vadóc vagy konkolyperje, zöld/ragadós muhar, és feltételesen ide sorolandó a fekete csucsor is. A telep közelében megtermelt gabona helyi feldolgozására utal a cséplésből visszamaradt búza kalászsorsótag-töredéke.

A telep növényekre alapozott élelemellátásának nemcsak a változatos gabonatermesztés nyújtott biztos alapot, hanem a fejlett zöldségtermelés – háztáji kertkultúra – is. Az ősi kismagvú lencse (9 db) (5. kép) magjai mellett az ugyancsak archaikus mezei borsó magjai (11 db) is előkerültek. Lelőhelyünk a görögdinnye (2 db mag) (6. kép) és a káposzta (2 db mag) egyik legkorábbi Kárpát-medencei felbukkanásai közé tartoznak.

Kultúrgyümölcsök maradványait is megtaláltuk: majdnem teljesen ép nagy papírhéjú dió, fél meggy csonthéja. A gyűjtögetésből származó vadon termő gyümölcsök magjainak sorában a fekete eper (1 db), a

4. kép: Köles habitus képe (*Panicum miliaceum* L.)
(Fotó: Dr. Turcsányi Gábor)

5. kép: Kismagvú lencse (*Lens microsperma* Medik.) termése és virága (Fotó: Dr. Turcsányi Gábor)

³⁶ 4 faj, 24 mag

³⁷ 2 faj, 2 mag

³⁸ 1 faj, 1 mag

³⁹ 3 faj, 4 mag

⁴⁰ 17 növényfaj, 40 mag/termés

6. kép: Görögdinnye termése (*Citrullus lanatus* (Thunbg.) Mats. et Nak.) (Fotó: Dr. Szabó Zoltán)

kökény (1 db) és a szeder (2 db) érdemel említést. A fenti táplálék és haszonnövények sorát a sajátos helyzetű kender (1 db makk) zárja.

A növényleletek minőségi (ökoszociológiai) kiértékeléshez a növényfajok termőhelyi igényeit figyelembe vevő ún. növényzociológiai és -ökológiai rendszert használtuk.⁴¹ Amennyiben a megtalált növényfajok termőhelyi csoportosítását vesszük figyelembe, úgy köztük kétségtávol sok rétről/legelőről származó fajt találunk. A megtalált hólyagos csüdfű, szeplőlapu, vadmurok, réti csenkesz, bársonyos árvacsalán, komlós lucerna, lándzsás útifű, juhsóska, sarlós gamandor magvak/termések bizonyosan arról/azokról a legelő(k)ről származnak, ahol az állatokat legeltették, illetve az állatokat az onnan származó szénával etették.

Az egykori településről is származó ruderaliák száma is magas volt. Ezek a ruderaliák, más néven taposástűrő növények az egykori házak környékéről, utak mentéről, árokpartokról, karámok közeléből származnak: közönséges kakaslábfű, fehér libatop, mezei aszat, egérárpa, gyalogbodza, fekete bodza, pap-sajt mályva.

A kutatás talán legfontosabb kérdése a muszlim vallású izmaeliták azonosításának lehetősége. Az állati maradványok mellett az itt talált növényfajok mennyisége és összetétele, csakúgy, mint az ételmaradványok, sajátosnak mondható, és jelentős mértékben különbözik a keresztények lakta más Árpád-kori lelőhelyek archaeobotanikai leletanyagától. A fent említett kultúrnövényekből sokféle ételt készíthettek. Ezt bizonyítja az előkerült ételmaradványok egész sora: húsos kása, köleskása, lepény, kása/kenyér, darakása/sütemény, tészta/sütemény.

ZÁRÓ GONDOLATOK

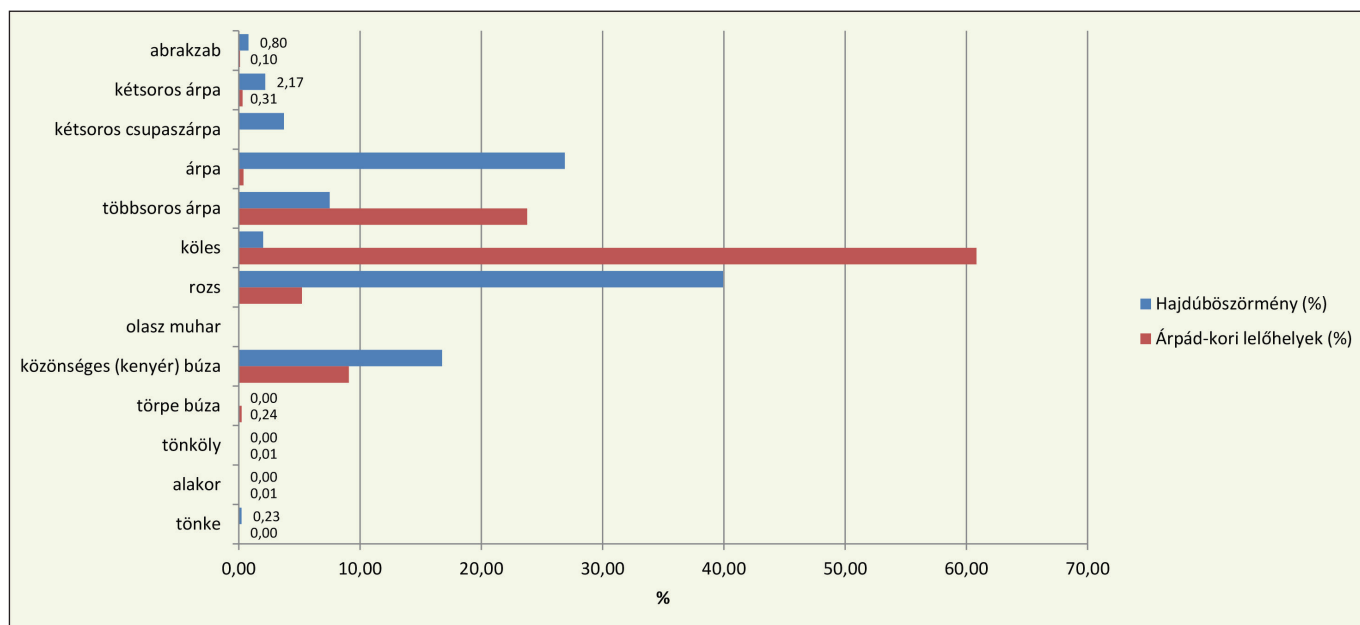
A hajdúböszörményi településről származó mag- és termésleletek összetétele alapján sejthető, hogy egy zárt közösség növényi maradványait találtuk meg, hiszen az archaeobotanikai leletanyag jelentős mértékben különbözik az Árpád-kori települések növénytermesztési hagyatékától (7. kép).⁴² Számos, csak erre a lelőhelyre jellemző, így következésképp az itt élt böszörményekre jellemző sajátossággal találkozunk:

1. Kevesebb gabonafajt találtunk, és összetételük is eltérő. A korra jellemző módon Hajdúböszörményben is a legtöbb maradvány árpától származott. A kétsoros pelyvás és az ugyancsak kétsoros csupaszárpa aránya jóval magasabb, mint az egyéb Árpád-kori lelőhelyeken. Sajátos és szokatlan a rozsszemek kiugróan magas száma.
2. A hüvelyes növények tekintetében (lencse, borsó) nem, de a zöldségnövények faji összetételében különbözőséget találunk: káposzta és görögdinnye csak itt fordult elő.
3. A gyümölcsök közül a dió és a meggy más Árpád-kori lelőhelyen eddig nem fordult elő.

⁴¹ Jacomet, Stefanie – Brombacher, Christoph – Dick, Martin: Archäobotanik am Zürichsee. *Zürcher Denkmalpflege, Monographien* 7 (1989), 348; Ellenberg, Heinz: Zeigerwerte der Gefäßpflanzen Mitteleuropas. *Scripta Geobotanica* 9 (1979), 97.

⁴² Cegléd-Madarászhalom, Győr-Gabona tér, Győr-Szeszgyár, Rákoskeresztúr-Újmajor, Kapuvár-Feketevár, Esztergom-Kossuth utca, Vác-Széchenyi utca, Vác-Piac utca, Lébény-Billedomb, Szerbmonostor, Debrecen-Kölcsey Művelődési Központ, Ebes-Zsong-völgy

4. A kendermakk, amely szenült állapota miatt mint drog jön számításba, szintén csak itt volt megtalálható. Míg a honfoglalás korának⁴³ leletanyagában nagy mennyiségben találjuk meg a fájdalomcsillapító, kábító hatású kendermakkot, addig az államalapítás utáni időkből, a keresztény hitre tért magyarság leletanyagából már hiányzik ez a növény.
5. A gyűjtögetett, vadon termő gyümölcsök (fekete eper, kökény, szeder) lényegesen eltér az Árpád-kori lelőhelyeken eddig megismertektől.

7. kép: Gabonamaradványok relatív gyakorisága Árpád-kori lelőhelyeken és a hajdúböszörményi anyagban

AJÁNLOTT IRODALOM

MESTERHÁZY KÁROLY

Izmaeliták, böszörmények, volgai bolgárok. *Hajdúsági Múzeum Évkönyve I.* (1973), 37–48.

M. ANTALÓCZY ILDIKÓ

A nyíri izmaeliták központjának, Böszörmény falunak régészeti leletei I. *Hajdúsági Múzeum Évkönyve IV.* (1980), 131–170.

SZABÓ LÁSZLÓ

Megjegyzések a „böszörmények” kérdéséhez a Hajdúböszörmény határában talált Árpád-kori falu régészeti leletei alapján. *Debreceni Déri Múzeum Évkönyve* (2002-2003), 73–108.

RÓZSA ZOLTÁN – BALÁZS JÁNOS – CSÁNYI VIKTOR – TUGYA BEÁTA

Árpád-kori muszlim telep és temető Orosházán. *Magyar Régészet* (2014)/Ősz, 1–7. (Utolsó elérés: 2016.04.18.)

⁴³ Pl.: Edelény-Borsodi-földvár.